

ASPEK FILOSOFIS SAJRONING CERGAM (CRITA GAMBAR) ASMARA PEGAT JIWA ANGGITANE ARI PURNA

Jayatri setyorini

S1 Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

Jayatri.rini@yahoo.com

Drs. Sukarman, M.Si

Dosen Jurusan S1 Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Surabaya

Abstrak

Karya sastra iku sejatine asiling kreativitas pangripta kang ditulis lumantar media basa. Sawijining pangripta bisa medhar ekspresi jroning pangrasane kanthi basa tartamtu, saengga bisa diwaca dening para pamaos wiwit saka bocah cilik nganti kang wis yuswa sepuh. Salah sawijining karya sastra kang wujud crita gambar kang padha karo *komik* ing basa Indonesia kang narik kawigatene panliti yaiku Cergam Asmara Pegat Jiwa anggitané Aripurna. Aripurna iku sawijining sastrawan kang nduweni ide kanggo nyiptaake *komik* dadi cergam ing basa Jawa. Priyayi Jawa kang asring nulis maneka warna artikel ing media massa. Bab kang njalari panliti kepengin ngonceki isining Crita Gambar yaiku anane aspek-aspek filosofis kang kinandhut ing njerone. Sakliyane iku Crita Gambar durung nate diteliti jalaran iki klebu rubrik anyar ing kalawarti Jaya Baya. Magepokan klawan alesan panliten, bisa dijupuk underaning panliten jroning panliten iki yaiku (a) Kepriye pangggambarane peranganing crita minangka wujud wangunaning struktur cergam APJ anggitané Aripurna, (b) Keriye aspek filosofis kang ana sajroning crita gambar APJ, (c) Pitutur pangripta lumantar anggitané sajroning crita gambar APJ. Tujuwane panliten (a) Ngandharake wujud wangunaning struktur crita gambar APJ (b) Ngandharake aspek filosofis sajroning crita gambar APJ (c) Ngandharake pitutur pangripta lumantar anggitané sajroning crita gambar APJ.

Kata wigati: Aspek Filosofis Sajroning Cergam (crita gambar) Asmara Pegat Jiwa Anggitané Aripurna

Abstrak

Karya sastra itu sebenarnya hasil dari kreatifitas pengarang yang ditulis melalui media bahasa. Seorang pengarang bisa mengungkapkan ekspresi yang ada di dalam jiwanya dengan bahasa tertentu, sehingga bisa dibaca anak kecil hingga yang berusia lanjut. Salah satu bentuk karya sastra yang wujudnya cerita bergambar yang dalam bahasa Indonesia dinamakan komik yang bisa menarik perhatian peneliti yaitu cerita bergambar Asmara Pegat Jiwa oleh Aripurna. Aripurna itu sendiri adalah salah satu sastrawan Jawa yang mempunyai ide menjadikan komik menjadi cerita bergambar dalam bahasa Jawa. Aripurna kelahiran asli Jawa juga sering membuat artikel dalam media massa. Alasan peneliti ingin membedah isi cerita bergambar yaitu adanya aspek-aspek filosofis yang terkandung di dalamnya. Selain itu cerita bergambar belum pernah diteliti karena masih termasuk rubrik baru di majalah Jaya Baya. Berpatokan pada latar belakang penelitian, bisa diambil rumusan masalah dalam penelitian ini, yaitu (a) Bagaimana penggambaran bagian cerita sebagai wujud pembangun struktur cerita bergambar APJ oleh Aripurna, (b) Bagaimana aspek filosofis yang terkandung dalam cerita bergambar APJ, (c) Bagaimana amanat pengarang melalui ciptanya cergam APJ. Tujuan dalam penelitian ini adalah (a) Menjelaskan bentuk dan wujud untuk membangun struktur cerita gambar APJ (b) Menjelaskan tentang aspek filosofis didalam cerita gambar APJ (c) Menjelaskan bagaimana amanat pengarang melalui ciptanya cergam APJ.

Kata kunci :Aspek Filosofis dalam cergam (cerita gambar) Asmara Pegat Jiwa karya Aripurna

PURWAKA

Sastra mujudake salah sawijining asil karyane manungsa, kang ana gegayutane karo panguripan. Karya sastra saksuwene iki diwawas minangka wohing pakaryan kang tuwuhe lumantar anane kabutuhan, yaiku kebutuhan ekspresi saka masyarakat lumantar pangripta, uga minangka kabutuhan pamaose. Sastra bisa dadi inspirasi panguripan kang awujud lisan utawa tulisan sing endah.

Karya sastra nggambarake urip bebrayan sajrone masyarakat. Pangripta sajrone ngripta sawijine karya sastra tansah nggunakake panemu utawa ide kang dadi darbeke sarta ora adoh saka *gejala* sing ana ing masyarakat. Sastra Jawa mujudake perangan saka panguripane masyarakat Jawa, saengga bisa dadi kaca benggala tumraping urip ing madyaning bebrayan agung lan corak panguripan sosial masyarakat ing wektu

tartamtu sajrone masyarakat kuwi. Bab kasebut jumbuh klawan andharane Hutomo (1975: 12) yen pangripta sajrone ngripta karya-karyane antuk daya pangaribawa saka jagad sakupenge (masyarakat, panguripan, basa, lsp).

Luxemburg (1989:1) ngandharake menawa sastra kaya dene reriptan kreasi, ora mung dadi sawijining panguripan anyar kang kebak prakara nganti pamungkasane. Ironing donyane sastra, ana sawijining wujud karya sastra kang adhedhasar *fakta*, saengga antarane sastra lan panguripan ora bisa dipisahake kabeh iku kudu ana gandheng-cenenge jalaran kekarone iku duwe sesambungan kang raket. Bab iki njalari donyaning sastra lan panguripan bisa diarani objek kang narik kawigaten kanggo ditliti.

Wacan modern kang arupa buku, akeh jinise lan werna-werna isine. Ana buku saka reriptan lawas utawa saka sastra lisan, kang kaajab bisa nggampangake anggone mangerteni isi karya sastrane. Kaya dene (cergam, cerkak, cerbung, drama, novel kang dipacak ing maneka kalawarti lan ariwarti kanthi awujud buku). Tuladhane, ana wacan kang saemper cerbung nanging ing kene pangripta duwe gagasan kang luwih janggep karo gambare, yaiku cergam. Pangripta duwe gagasan kaya mangkono supaya pamaos bisa luwih gampang mangerteni isi saka cergam kasebut, uga bisa luwih narik kawigaten pamaos. Crita bab cergam kanthi irah-irahan Asmara Pegat Jiwa ing kalawarti kanthi direkadaya amrih dianggep manut obahing jaman kang saya maju. Mula saka iku, bisa dimangerteni yen cergam iku nyebal mula bukane saka *keatifitas* pangripta kang kapengin gawe crita kanthi sakarepe dhewe.

Cergam kanthi irah-irahan Asmara Pegat Jiwa (sabanjure dicekak APJ) kang ana ing Jaya Baya sing dianggep modern, nanging wujud crita jangkep karo gambare menawa ing Basa Indonesia diarani *Komik*. Akeh karya sastra sing kaya mangkono nanging cergam mujudake crita kang arang kanggo ditliti. Adhedhasar andharan mau, cergam bisa diarani karya sastra kang memper cerbung. Kabeh mau bisa diwawas saka wujud cergam ora adoh kaya cerbung critane ya sambung nanging sing luwih wigati cergam jangkep karo gambar-gambar kang ana gandheng cenenge karo isi crita kasebut.

Adhedhasar saka lelandhesaning panliten mau, bab kang bakal ditintingi jroning panliten iki yaiku:

- (1) Kepriye wujud wangunaning struktur crita gambar APJ?
- (2) Kepriye aspek filosofis sajroning crita gambar APJ?
- (3) Kepriye pitutur pangripta lumantar anggitane sajroning crita gambar APJ?

Saka punjering panliten ing dhuwur, mula kang dadi tujuwane panliten saka crita gambar anggitane Aripurna kang asesirah APJ, yaiku:

- (1) Ngandharake wujud wangunaning struktur crita gambar.
- (2) Ngandharake aspek filosofis sajroning crita gambar.
- (3) Ngandharake pitutur pangripta lumantar anggitane sajroning crita gambar.

ANDHARAN

Andharan bab asiling panintinge dhata sajrone kalodhangan iki mujudake trap-trap kang paling wigati. Andharan iki mujudake babagan asil saka sakabehe dhata kang wis diklumpukake. Bab iki sejatine kawedhar minangka wangsulane analisis dhata tumrap prakara kang wis ditemokake. Sajrone asiling panintinge dhata bakal diandharake ngenani wangunaning struktur cergam, aspek filosofis sajrone cergam APJ, sarta amanate pangripta lumantar anggitane.

4.1 Wangunaning struktur crita gambar

Wangunaning struktur crita gambar APJ mujudake sawijining unsur intrinsik sajroning karya sastra. Kanggo maknani lan mangerteni bab apa sing wigati sajroning crita gambar iki panliti nggunakake tintinngan struktur supaya bisa kaudhal wangunaning crita gambar kasebut. Bab iki bisa kaleksanan kanthi nggatekake anane koherensi sawijining karya sastra lan sakabehane unsur-unsur sastra iku nduwe fungsi. Mula saka iku bakal kaandharake andharan- andharan apa wae sing dikarepake, kayata sawenahing andharan ngenani paraga, alur, setting, lan andharan ngenani tema.

4.1.1 Paraga lan Pamaragan

Saben crita apa iku rekaan utawa kasunyatan mesthi ngandhut paraga. Anane paraga sajroning crita Asmara Pegat Jiwa ndadekake sawijining crita bisa urip. Sajroning crita, paraga asring digambarake kanthi wutuh lan jangkep. Saliyane iku pangripta uga ora keri nggambarake wewatekane paraga sing beda antarane siji lan sijine.

Ing crita gambar APJ, ora bakal dirembug siji mbaka siji paragane, nanging mung paraga- paraga kang unjo wae sing bakal dionceki kanthi cetha. Tegese, ora ngiwakake paraga- paraga liyane sajrone crita, paraga liyane uga wigati, paraga liyane uga gawe regenge crita kasebut. Sajrone kalodhangan iki bakal ditintingi paraga crita ana ing ngisor iki:

1) Jaka Jarot

Jaka Jarot mujudake paraga utama sajrone crita gambar APJ anggitane Aripurna. Ing crita APJ Jaka Jarot paraga sing duwe kadigdayan linuwih, nanging ora dingerteni dening Jaka Jarot dhewe utawa wong liya.

Pangripta olehe nggambarake paraga Jaka Jarot bisa kaanggep manungsa sing kebak welas lan sarwa nandhang kasangsayan. Jaka Jarot dianggep bocah sing ora duwe biyung lan minangka bocah turunane dhemit sing lahir saka genruwo lan digulawentah dening Ki Rendeng lan Resi Tunggul Wulung. Kahanan iki bisa dideleng saka Pethikan ing ngisor iki:

Putuku...!! Aku wong tuwane Wulangderma lan Wulangdermi, matur nuwun.... Kanthi lantaran muridmu, arwahe anak-anakku sing wis kebacut adus ing dedosa bakal dak ajak ngadhep Hyang Agung (Aripurna, 2003: 37).

Kaya lumrahe, bocah-bocah sing wis kaya kadang dhewe mau padha dolan. Ya jenenge bocah lumrah yen nalika ngumpul padha gojog

lan sok padha tukaran, lok-lokan....! He....!! Ngreni, apa kowe ora isin nganggep dheweke iku dulur lanang? Dheweke iku bocah ora duwe biyung, aja-aja dheweke iku anak gendhruwo..... ha..ha pantes wae uwa Keniten ora gelem ngurus dhewe. Jaka Jarot nyadhari dheweke pancen nunut ing kluwargane Ki Ageng Rendeng. Lara atine dienyek kaya ngono ning arep apa? Tanpa diduga ana swara wisik tumeling ing kupinge, mula njur tuwuh kekuwatan sing ngobori kuwanene. Praupane sakala abang manger-manger. Panginamu nglarakake atiku, kowe kudu nampa piwalesku...!!! (Aripurna, 2003: 39).

Pethikan loro mau wis bisa nuduhake menawa sosok Jaka Jarot iku pancen pawongan sing ora bisa dijarag lan menawa dijarag bakal nyilakani liyane. Bocah sing uripe dititipake dulur sapahepokan sing jenenge Ki Ageng Rendeng lan duwe anak sing ora seneng anane Jaka Jarot ing kalangan kluwargane sing jenenge Jaka Lobang. Saliyane iku uga ana sedulur sing jenenge Jaka Budhug. Jaka Jarot duwe kadidgdayan ngedab-edabi.

Dadi, apa wae sing dilakoni Jarot, bapake ora mangerteni lan ora ana sing mbelani amarga kabeh sing ana ing papan iku wis dipasrahi ora oleh melu-melu senjata ana perkara sing bakal ngrugekake salah sijine bocah mau. Jarot mung sadherma ngalah, saliyané Jaka Lobang lan Jaka Budhug ana sawijine dulur wadon sing ayu lair uga batin sing kerep mbelani Jarot. Saben dinane bocah lanang karo wadon iku mau runtang-runtung bebarengan dolanan kaya samesthine bocah liya.

4.1.2 Tema Sajrone Cita gambar APJ

Tema sajrone cita gambar APJ ora mung siji. Saka sakabehane tema sajrone crita, bisa nuwuhake crita kasebut narik kawigaten pamaos. Tema sajrone crita gambar iki tansah tinulis kanthi *eksplisit* utawa *implisit*, mula kudu njlimet olehe nintingi. Pangripta nggambarake ngenani aspek filosofis saka lelakone Jaka Jarot kang ana gandhengane karo kedadeyan sing aneh lan bisa nuwuhake rasa kagumunane pamaos uga bisa dadi punjer saka sakabehe tema kang kakandhut. Saka punjer tema iku ana maneh tema katresnan lan kasetyan minangka saperangan tema sajrone crita. Saliyane iku ing crita gambar iki uga ana tema ngenani pangorbanan sing bisa melu nyengkuyung dumasane crita gambar APJ.

Ing babagan panguripan akeh banget kadadeyan kang tinalar ing pikirane manungsa, ora kaya sabaene sing diarani lumakune manungsa wiwit cilik nganti tumekaning dewasa ora padha lan mesthi bedabeda. Ing crita gambar APJ nyritakake babagan lumakune urip sawijine pawongan sing duwe kekarepan amrih bisa urip bebarengan lawan pawongan sing ditresnani, nanging ing crita iki ora kaya sing dikarepake. Jaka Jarot minangka tokoh utama nresnani wanita sing wis kaanggep dadi dulure dhewe. Kadadeyan iki wis ora lumrah ing pasrawungan sabendinane. Wiwit cilik Jaka Jarot wis ora tau ketunggon wong tuwane, ibune wis tilar donya nalika

Jarot isih cilik lan Jarot dititipake ing sawijining pawongan tunggal sapeguron dening bapake. Kayata pethikan ing ngisor iki:

..... lan saiki, Jaka Jarot wis dianggep kluwargane Ki Rendeng, Rara Ngreni seneng banget, dheweke nganggep kakange....pancen pantes yen mangkono, kekarone isih seduluran...!! (Aripurna, 2003: 36)

..... luwih becik aku nyekar ing kuburane ibu... wiwit dhisik babar pisan aku durung mangerteni kerpiye pasuryane....(Aripurna, 2003: 44)

Saka rong pethikan iku nuduhake menawa dalan uripe Jarot ora kaya kanca- kancane sing kepama utawa ketunggon wong tuwane, nanging Jarot suwalike wiwit cilik nganti seprene Jarot durung mangerteni kepriye praupane bapak lan ibune. Jarot digulawenthah dening Ki Rendeng salah sijine dulur ing Padhepokan Giripurna.

2) Rara Ngreni

Rara Ngreni mujudake paraga utama wanita sajrone crita gambar APJ anggitane Aripurna. Rara Ngreni kalebu paraga protagonis sajrone crita. Dheweke duwe ati apik, senjata mangerteni menawa Jarot dudu sedulur tunggal bapa lan ibu nanging Rara Ngreni tumindake kay kaya Jarot iku sedulure dhewe. Rara Ngreni seneng banget amarga duwe sedulur kaya Jarot sing apik patrape senjata Jarot ora mangerteni sapa biyunge nanging patrape ora ngucuwani. Kaya Pethikan ing ngisor iki:

Lan saiki, Jaka Jarot wis dianggep kulawargane ki Rendheng, Rara Ngreni seneng banget. Dheweke nganggep kakange....pancen pantes yen mangkono isih sedulur...!! (Aripurna, 2004: 40)

Pethikan iku menehi pituduh menawa Rara Ngreni duwe sipat sing apik bisa nampa Jarot kanthi ati sing bungah lan seneng. Rara Ngreni ora mbedak-mbedakake senjata iku wong liya. Semono uga Ki Rendheng lan sisihane wis nganggep Jarot kaya anake dhewe, lan katresnane ora dibeda karo Rara Ngreni. Kahanan sing kaya mangkono ndadekake Jarot luwih bungah sarwa kepenak senjata ora digulawenthah karo bapake dhewe nanging uga ngrasakake katresnan saka Ki Rendheng sakulawargane. Senajan Jarot dudu sedulur tunggal bapa lan biyung yen Jarot diece kancane Rara Ngreni mbelani Jarot kaya- kaya ana rasa welas lan tresna marang Jarot. Kaya pethikan ing ngisor iki:

....” Kowe kabeh jahatt!! (Aripurna, 2004: 39)

Wiwit dhisik kakang Jarot melu keluwargaku, apa salah yen tak anggep kakanku?”

.... Kakang Jarot....Wis kakang..... aja diterusake!! (Aripurna, 2004: 39)

Pangripta olehe nggambarake Rara Ngreni mujudake anak sing bekti marang wong tuwane lan tansah duwe rasa welas asih marang sedulure. Senajan akeh bocah- bocah saplantarane padha nggojegi Jarot nanging Ngreni tetep wae mbelani lan ora isin menawa Jarot dadi kakange. Rara Ngreni duweni ati sing sabar

lan bisa gawe atine Jarot lulut nalika Jarot tukaran karo bocah sing padha nggojeki Jarot.

4.1.3 Latar Sajrone Cita gambar APJ

Latar kang digambarake pangripta sajrone cita gambar APJ pancen akeh banget. Pangripta uga nggunakake basa kang endah, luwes, cetha, lan realistis kanggo nggambarake saperangan setting sajrone cita gambar. Sawernane setting sajrone cita mujudake setting wektu utawa wayah, saliyane iku banjur ana maneh setting panggonan. Sawernane setting kasebt bisa manbahi kaendahane pangripta sajrone cita, supaya bisa luwih krasa anggone mangerteni cita gambar, saliyane iku uga luwih bisa narik kawigaten pamaos. Ing ngisor iki bakal diandharake kanthi gambling ngenani sawernaning setting sajrone cita.

Pangripta sajrone cita gambar APJ pancen duwe wawasan kang akeh ngenani kahanan panggonan kang digawe cita, olehe nyritakake uga bisa gawe mrinthing pamaos. Kaya- kaya pamaos ana ing sajrone kahanan iku mau. Papan panggonan setting digambarake kanthi gambling dening pangriptane, yaiku Aripurna. Daya imajinasi pangripta kang dhuwur, ndadekake kahanan sajrone cita gambar luwih krasa ndi sing ngandhut filosofis. Pangripta bisa nguwasai kahanan kang ana sajrone cita kanthi luwes. Panggambaran setting panggonan bisa dideleng ing pethikan ngisor iki:

...Wekasane angen- angen malih blawur. Saka rumangsane alas gledhegan iku malih katon kahanan donya liya kang endah nengsemake. Nganti rumangsane kaya manggon ing tanam firdaus!!

...Hm... panggonan iki endah banget!!

Alas larangan pranyata ora angker kaya kang digambarake sasuwene iki!! (Aripurna, 2003: 11)

Pethikan iku nuduhake yen pangripta olehe nggambarake kahanan panggonan kaya-kaya pamaos aja ing sajrone cita iku. Daya imajinasi pangripta kang kawedhar kanthi ekspresif ndadekake sawernane kahanan tuwuh kanthi apik lan nyata. Dheweke tansah nggambarake kahanan ing alas kaya nyatane. Pangripta nggambarake ngenani alas larangan sing jarene angker wingit kaya-kaya taman firdaus sing endah tanpa ana rasa sing was- was nalika mlebu ing laladan kono. Mula pangripta bisa narik pamaos supaya luwih penasaran lan kudu mangerteni kaya ngapa kahanan sanyatane.

4.1.4 Alur Sajrone Cita gambar APJ

Alur sajrone karya fiksi kalebu babagan kang wigati. Pangripta siji lan sijine tansah beda- beda nggambarake alur kanggo nulis sawijining karya fiksine. Sajrone karya fiksi, alur kang dumadi ora mung alur mundhur utawa alur maju wae, nanging pangripta kadhang kala nganggo alur *flashback* sajrone nulis karya fiksi. Alur *flashback* iku nggayutake antarane alur maju lan alur mundhur, dadi alur sakloron bisa dadi siji sajrone karya fiksi. Pangripta nggambarake alur kasebut supaya bisa narik kawigaten pamaos.

Ing cita iki Wulangderma lan Wulangdermi nglakoni patrapan sing ora lumrah ditindakake menawa sakloron isih sanak kadange dhewe. Jalaran iku mau

sakloron disot ora bisa urip nyawiji kudu dipisahake senadyan kekarone wis nglakoni tumindak kaya bojone dhewe. Wulandermi nyritakake kedadeyan sing nate dilakoni karo Wulangderma nalika dheweke asung tresna ing sawijining panggonan kang endah saengga gawe sakloron lali karo kahanane isih seduluran, kaya pethikan ing ngisor iki:

Panggonan iku luwih trep tumrap kanjeng rama. Nanging kagawa gelenge tekad nggenturake tapabratane, nganti kanjeng rama ora migatekake aku sakloron.

Kagawa swasana alam kang sepi kathik saben dinane mung kekancan karo kakang Wulangderma, suwe-suwe tuwuh benang- benang katresnan antarane aku sakloron. Aku lan kakang Wulangderma ora ngerti menawa kang daktindakake sejatine luput, mung nuruti napsu iblis.

Nganti wekasane dumadi tumindak asor antarane aku lan kadangu dhewe, pindhane wong bebojoan...!!! (Aripurna, 2003: 21)

Pethikan iku nggambarake kahanan sing wis dilakoni lan dicritakake ing cita sabanjure. Tumindake Wulangdermi lan Wulangderma banjur dicritakake maneh nganggo paraga sing sing saiki yaiku Jaka Jarot lan Rara Ngreni. Paraga iku nyritakake maneh kedadeyan sing wis nate dilakoni paraga liyane kanthi nggunanake alur *flashback*. Tumindak sing ora pantes ditindakake klawan sanak kadang nanging malah dilakoni kanthi trusing ati kaya- kaya patrape wong bebojowan.

Sawise nggambarake kahanan paraga Wulangderma lan Wulangdermi kang wis dilakoni biyene, pangripta nyritkake ing kahanan saiki kang dicritakake paraga Jaka Jarot lan Rara Ngreni kanthi nduweni rasa tresna tumrap dulur dhewe. Panggambaran kahanan iki, pangripta nggawe alur *flashback*. Olehe tumindak antarane Wulangdermi lan Wulangderma digambarake paraga Jaka Jarot lan Rara Ngreni. Kaya pethikan ing ngisor iki:

Saiki Wulangderma wis nitis ing anggane Rara Ngreni. Lan sukmane Wulangderma sing wis nitis ing anggane Jaka Jarot kaya kegugah..!!

Sukma kekarone mangaribawani umbaling nafsu Jaka Jarot lan Rara Ngreni... mula nadyanta kepriye wae, kataguhan imane titah lanang- wadon iku ora bisa ngendhaleni ubaling nafsu sing muncnak-muncnak kaya ombaking samodra Rob.

Lan dina iki uga, ana skadal sing gawe horege keluarga kinurmat karendhengan....!!

.... Srengenge kaya mung sakedhepe netra, enggal angslup ing waliking mega- mega, kaya-kaya rumangsa wiring nyekseni kang ditindakake titah kalorone....(Aripurna, 2006: 119)

Pethikan iku nggambarake kahanan sing dilakoni dening Jaka Jarot lan Rara Ngreni kaya sing dilakoni Wulangderma lan Wulangdermi saka kedadeyan biyene kang nggambarake alur *flashback*

sing dadi pathokan ing crita iki. Pangripta nggambarake kahanan mangkono supaya bisa luwih narik kawigaten pamaos duwe rasa pengen ngerti sabanjure apa pungkasan crita iku. Mula saka iku bisa kawawas menawa akhir saka crita gambar iki nggambarake uga nyritakae babagan asal-usul sawijining panggonan ing saperangane tlatah jawa ing pinggire wetan. Alur minangka peranganing unsure kang wigati sajrone crita, mokal yen sawijining crita tanpa ana alur sing melu nyengkuyung dumadine crita kasebut supaya bisa narik kawigaten pamaos. Saliyane perangan sing ngandhung makna filosofis, uga ana perangan sing romantis kang bisa ndadekake alur kasebut dadi penasaran.

4.2 Aspek Filosofis Sajroning Crita Gambar APJ

Daya imajinasi pangripta sajrone crita pancen dhuwur lan banget nengenake endahing rasa. Daya imajinasine pangripta bisa kawawas saka kahanan peranganane teks minangka tandha- tandhane aspek kajiwanne pangripta kang nuduhake anane nilai filosofis sajrone crita. Proses reriptan sawijining karya sastra pancen wiwit saka ngrakit gagasan kang asipat imajinatif lan abstrak. Mula saka iku daya imajinasi kang diduweni pangripta bisa dadi tolak ukur mutu sawijining karya sastra.

Aripurna minangka pangripta crita gambar APJ, mujudake sawijining pangripta kang banget nengenake endahing rasa. Babagan iki bisa kawawas saka olehe Aripurna ngripta crita gambar kasebut. Crita gambar APJ diripta kanthi rasa pangrasa kang rosa banget. Kahanan-kahanan ing peranganane kedadeyan sajrone teks bisa nuwuhake rasa trenyuh lan bisa narik kawigaten pamaos crita gambar kasebut.

4.2.1 Aspek filosofis kang magepokan klawan trekahe alam

Aspek filosofis kang gegayutan karo alam mujudake gegambaran kang wigati banget tumrap Aripurna sajrone ngripta crita gambar APJ. Babagan kang medharake realitas panguripan kang nyata kasebut lumrahe nganggo basa utawa ukara kang ana gandheng cenenge klawan prastawa ing jagad raya kang ora sabaene, kayata anane bledheg ngampar sawise ana pawongan ngucapake sumpah utawa janji, lan sak piturute.

Gegambaran filosofis kanthi pratandha alam asring digunakake pangripta jroning karya sastra. Malah bab iku ora mung tinemu ing karya sastra kang dadi bahan kanggo tugas akhir iki, nanging uga ana ing karya sastra liya senadyan kanthi wujud kang rada beda. Babagan iki katuduhake kaya dene pethikan ing ngisor iki:

.... Mengkono uga jodho.... Sapa ngerti anakku sing malah entuk anake dhi Rendeng?....

.... Eling-eling panggonane isih adoh..!! ora kenjana-nyana swara gludhug gumleger maneh!!

...Langit sing maune padhang malih peteng ndhedhet lelimengan. Mendhunge ireng nggameng nggembol banyu udan...!!

Ora antara suwe...!!(Aripurna, 2003: 4)

Pethikan ing dhuwur menehi pituduh yen pangripta anggone anggambarake kahanan kang ngandhut nilai filosofis banget krasa tumrap pamaos. Aspek filosofis bisa kaandharake saka kahanan sing digambarake ing crita gambar. Mokal banget menawa ana gludhug ing kahanan mangsa tiga. Lumrahe gludhug ana ing mangsa rendheng, nanging kedadeyan alam sing ora bisa ditebak dumadi dumadakan nalika Ki Keninten ngucap bab jejodhowan. Apa kang diucapake dening Ki Keninten disekseni titahe alam. Langit sing padhang jinglang malih dadi peteng dhedhet sawise ngucapake kaya mangkono, mula menawa ngucap kudu diati-ati aja nganti ngomong kang durung ana wujud. Iku pratandha yen ana gegayutan karo nilai filosofis sajrone bab iku, sing narik kawigaten pamaos nalika crita gambar mau kawaca.

4.2.2 Aspek filosofis kang magepokan klawan mistis (Pangucap)

Ukara utawa tetembungan kang diucapkake dening paraga sajroning karya sastra lsp tansah ora luput saka aspek filosofis. Jalaran saka tetembungan kang diucapake mau mesthi ngandhut sawijining bab kang sejatine ora jumbuh klawan apa kang diprangguli ing ngarep netrane lan asring dadi kasunyatan. Kayata kang ana ing pethikan ngisor iki:

“ Ki Branjangan, marem atimu bisa ngajar bocah sing isih umbelen iku...?!”

“He..he..he! mung wong- wong pilih tandhing sing diwenahi umur dawa ing alas larangan. Kaya awake dhewe iki... lan bocah iku bisa slamet, mokal menawa ora nduweni kaluwihan...!!” “ nalar pandhekarmu ngandhakae, bocah kuwi ora ngenal ulah kanuragan, apa maneh kadigdayan...kowe kadidene wong tuwa pranyata isih kemaruk umpak lan pangalembana...eman, wanimu mung karo bocah sing tanpa dosa...!!(Aripurna, 2004: 56).

Pethikan iku nuduhake menawa paraga priya nduweni kadigdayan utawa kasekten kang ora dinyana. Kasekten kang diduweni bisa diarani tanpa tandhing amarga ora mempan diantem karo kasektene Ki Branjangan sing kondhang ora bisa dikalahake dening manungsa sapa wae. Pangripta anggone nggambarake paraga priya kasebut kaya-kaya nyata pawongan sing gagah, duwe kasekten nanging dheweke ora sombong. Malah Jaka Jarot ora mangerteni apa sing kedadeyan ing kono nalika iku. Ing pethikan bisa dideleng menawa pangucapan saka salah sijine paraga, ketara banget menawa tembung umbelen nduweni makna filosofis. Amarga ukara iku ora lumrah diucapake marang sembarang pawongan. Pangucapane iku ngandhung filosofis sejatine sing dikarepake saka tembung umbelen yaiku bocah sing durung isa nglakoni lan nindakake apa-apa. Bocah sing ora duweni kadigdayan, bocah kang durung cetha. Nanging ing crita APJ anggone nggambarake kanthi pocapan kang narik kawigaten tumrap pamaos, pamaos bisa ngrasakake lan bisa mbayangake kaya ngapa sing digambarake saka bocah sing umbelen iku mau.

Saliyane iku ana maneh pocapan sing ngandhung nilai filosofis tumrap karya sastra supaya nambahi rasa kaendahan ing crita iki, pangripta olehe ngandharake nganggo paribasan- paribasan sing gathuk kanggo nambahi kaendahan, kaya pethikan ing ngisor iki:

... Menapa boten prayogi dipun simpen kemawon? Ee.. mbok menawi sampun wancine kula kepengin yoga istri...

Ngibarate kowe diwenahi ati, aja “ngrogoh rempelo”. Kurang becik dadine...!!(Aripurna, 2003: 8)

Saka pethikan iku nuduhake menawa pangripta anggone nggambarake kahanan tumrap karya sastra nganggo imajinasi sing gedhe banget. Pangripta kanthi becik nggunanke paribasan kanthi duweni makna filosofis kang gedhe banget. Diwenahi ati ngrogoh rempelo iku sejatine ngganbarake pawongan sing serakah, kabeh sarwa luwih, sarwa kurang. Kurang prayogi tumrap pawongan kanggo nglakoni bebrayan ing alam donya. Mula saka iku, kanggo pangeling- eling aja nganti dadi manungsa duweni sipat kang murka kaya mangkono. Sabar lan nrima iku luwih bisa gawe tambah kasampurnane urip.

4.2.3 Aspek Filosofis kang Magepokan Klawan Jenenge Paraga utawa Barang

Jeneng-jeneng kang ngisi APJ ora uwal saka aspek filosofi kang dadi lading kanggo mbedhah karya sastra iki. Malah saka jeneng-jeneng kasebut, ing jaman modern iki isih tetep lestari lan dadi aran sawijining panggonan ing laladan Magetan lan Ponorogo jalaran crita iki kadudut saka Babad Maospati. Saiki dadi jeneng kecamatan ing Kabupaten Magetan iring lor kulon lan winatesan klawan Ngawi lan Mediun. Kayata paraga kang aran Ki Keninten. Saiki kita bisa mrangguli Kelurahan Keniten ing Kecamatan/Kabupaten Ponorogo. Senajan kelangan aksara “n” ing perangan tengah, nanging manungsa awam lamun bisa ngarani yen Keniten iki mula bukane ora adoh saka jenenge Ki Keninten.

Prakara iki uga tumus klawan arane paraga liya yaiku Ki Gorang-gareng. Nalika kita mbukak peta administrasi Kabupaten Magetan, jeneng iki uga tetep bisa ditemoni. Saiki jeneng iki dadi aran papan ing Kecamatan Kawedanan. Senajan kaya mangkono, ing crita iki uga kawedhar ana sabdane pawongan kang yakin ing tembe mbesuke ing panggonane ngadeg bakal dadi desa, kaya kang ana ing ngisor iki.

...Hm.. ora salah, kampuh bathik warna poleng iki mesthi duweke Jaka Budhug....!!

Kanggo pangeling-eling muga-muga tumus pangucapku besok rejaning jaman tlatah iki bakal dakjenengi desa Poleng. (Aripurna, 2006: 135)

Saka pethikan iki manungsa modern bisa mrangguli yen ta jeneng Desa Poleng saiki isih bisa diprangguli ing tapel wates Kutha Madiun karo Kecamatan Jiwan. Jeneng kang sejatine mung ana ing crita Babad Maospati iki tetep lestari senadyan jaman

wis gilir gumanti lan akeh pawongan kang ora maelu kepriye larah-larahane jeneng iku. Satemene jeneng-jeneng papan panggonan ing tanah Jawa iku uga ana asal- usule kaya sing diandharake ing crita iki. Nanging manungsa ing donya iki arang sing bisa mangerteni babagan sing kaya mangkono.

4.2.4 Aspek Filosofis kang Magepokan Klawan mitos

Aspek filosofis kang magepokan klawan mitos uga mujudake sawijining prinsip Aripurna kanggo ngripta crita gambar APJ. Karya kang ngandhut babagan mitos utawa babagan supranatural kawawas bisa nduweni otentisitas kang luar biyasa. Kadhang kala pancen saperangan pawongan iku ora percaya ngenani babagan supranatural kaya kang wis kasebutake. Nanging saperangan gedhe manungsa iku tetep ngugemi anane babagan kasebut. Mula saka iku pitutur kang ana sajrone crita kaya ing ngarep, ngenani mitos utawa babagan supranatural pantes diwedharake lan didadekane pedhoman. Pangripta bisa luwih endah anggone nggambarake mitos sajrone crita. Babagan ngenani mitos kasebut bisa dideleng saka pethikan ing ngisor iki:

...Ana kepercayaan sing wis dianggep lumrah, yaiku kanthi nganthikanak kanggo pancingan murih enggal duwe turun...!! (Aripurna, 2003: 3).

Saka pethikan iku nuduhake gegambaran tumrap mitos sajrone crita babagan kasebut bisa kaandharake kanthi gamblang lan sapa sing maca mangerteni bab apa sing dadi pacelathon paraga iku. Bisa nggatekake yen mitos sajrone crita kasebut gegayutan klawan ora duwe turun utawa mandhul. Saka mitos sing isih ana ing bebrayan jaman saiki, menawa pawongan sing wis suwe bale wisma nanging durung duwe turun bisa mupu anak kanggo pancingan supaya sakloron bisa duwe anak. Yen digayutake karo jaman kang wis modern ora lumrah menawa mupu anak bisa mancing duwe turun, nanging mitos sing kaya mangono isih diugemi ing bebrayan jaman saiki. Sapa sing angel duwe turun bisa luwih cepet ketularan nanging kudu mupu utawa nggopeni anake wong liya kanggo mancing. Dadiya kaya ngapa manungsa jaman saiki uga isih ngugemi lan percaya anane mitos sing kaya mangkono.

Saliyane iku uga ana mitos babagan turun, maksude sapa wae menawa mulasara utawa milara apa wae sing sesambungan klawan urip-uripan nalika sandhingane nggarbini bakal turun menyang anake. Kaya pethikan ing ngisor iki:

...Ki Rendeng lagi nyadhari sapa sing mau lagi digegem. Kadereng rasa kebrongot njur `dibanting sakayange, binarung swara panjerit sing cumengkling....!!

Sawijining wanita..?! aku milara wanita nalika bojoku lagi nggarbini?

Manut pikiran waras wanita sing dibanting mau mesthi nandang tatu...(Aripurna, 2003: 13).

Saka pethikan iku nuduhake menawa salahsijine paraga nindakake tingkah sing ora prayogi nalika garwane lagi nggarbini. Miturut mitos sing ana

ing jaman biyen nganti jaman saiki, sapa wonge sing mulasara utawa gawe lara urip-uripan nalika bojone lagi nggarbini bakal antuk pinwales kanthi cara nurun menyang sapa sing dilarani, embuh iku sengaja utawa ora sengaja. Mitos sing kaya mangkono isih ana ing jaman saiki. Mula saka iku, kudu luwih ngati-ati ngadhepi babagan sing kaya mangkono supaya ora kedadeyan sing ora dikarepake. Ngati-ati lan waspada kudu ana ing sipat manungsa alam donya supaya bisa urip tentrem ora ana sawiji alangan apa.

4.3 Pitutur pangripta lumantar anggitane sajroning crita gambar APJ

Karya fiksi modern biyasane pancen ngandhut amanat moral kang kacupane luwih amba. Sawijining katya fiksi kang bakal ditindingi iki awujud crira gambar kanthi irah-irahan APJ. Sajrone crita kasebut, pangripta uga tansah menehi amanat moral utawa pitutur-pitutur kanggo pamaos utawa bebrayan. Amanat moral luwih tumuju ing nilai kang kinandhut sajrone karya sastra, asipat eksplisit utawa asipat implisit. Yen kawawas saka saperangan teori kang ngrembaka lan nggayutake karo teks mula perkara amanat moral bisa kadeleng saka sawernaning papan kang beda. Kayata saka papan guna, pangripta, struktural, kang gegayutan karo kanyatan lan liya-liyane. Saka andharan iku, mula sakabehane babagan iku ora bisa diuculake saka kemampuan lan wawasane pawongan.

Crita gambar APJ iki ngandhut sawernaning amanat moral kang wigati. Amanat moral akeh-akehe ngenani pitutur kanggo wong kang arep nglakoni bale wisma. Babagan amanat moral sajrone crita ora mung samono wae, crita gambar iki uga ngandhut amanat moral kang ana gegayutane karo kepriye sejatine panguripan ing donya iki. Saperangan amanat sajrone crita gambar anggitane Aripurna bakal diandharake ing ngisor iki kanthi gamblang. Bab amanat bisa diperang dadi:

4.3.1 Nggayuh kasampurnan

Ing APJ iki Jaka Jarot digambarake minangka pawongan kang durung jangkep uripe. Iki ditilik saka saperangan cecaturan utawa *frase* yen ta priya mudha kang gagah pideksa iki sadurunge duwe kadigdayan nalika isih cilik ora nate antuk panggulawenthah saka wong tuwa sakloron nanging ing tembe mburine, jebul dheweke bisa antuk ngilmu kang ora sabaene lan ora saben pawongan duwe. Iki digambarake ana ing pethikan ing ngisor iki:

... lan saiki, Jaka Jarot wis dianggep kulawargane Ki Rendeng. Rara Ngreni seneng banget. Dheweke nganggep kakange... pancen pantes yen mangkono. Kekarone isih sedulur...!! (Aripurna, 2003: 36).

Saka pethikan iku, pangripta menehi gambaran marang pamaos yen ta urip ing marcapada iku ora gampang. Kudu nindakake sadhengah tumindak kanggo mrantasi gawe kang mesthi dadi pengiring lelumban ing donyaning bebrayan. Malah ana anggapan yen ana pawongan kang ngenger utawa suwita marang wong liya dianggep kadidene wong kang ora duwe.

4.3.2 Nggayuh tresna sejati

Pitutur kang sabanjure, pangripta menehi pitutur supaya manungsa iku kudu duwe rasa setya ora mung marang sisihane, nanging uga marang sapadhadha. Babagan iki kaya andharan ing perangan crita ngenani Rara Ngreni setya marang Jaka Jarot senadyan Rara Ngreni durung mangerteni kapan anggane mulih. Paraga wanita ing kene sabar lan tansah setya ngenteni tekane Jarot senadyan ora mangerteni kapan Jarot mulih ing papan asale. Senajan Ngreni wis dijdhodhake dening bapake karo pawongan seje, nanging Rara Ngreni tetep setya ngenteni tekane Jarot. Gegambarane paraga kang setya kaya pethikan ing ngisor iki:

“Wong tuwane awake dhewe wis sarujuk njodhokake, malah pirang dina engkas bakal tunangan, wis ta yayi, ayo bali....”

“Durung jangkep merga durung disekseni ibu. Kapan wae aku bakal nggoleki. Sokor katemu kakang Jarot!! (Aripurna, 2005: 84).

Pethikan iku nuduhake manawa paraga wanita tansah duwe rasa setya marang Jarot. Embuh alasan apa diomongke supaya ora sida rabi karo paraga seje sing ora disenengi. Ngreni diujuk-ujuki supaya bali uga gelem mbangun balewisma karo priya liya. Rasa setya kang tuwuh saka ati Rara Ngreni ora bisa diujuk-ujuki, senadyan iku bapake dhewe. Kedadeyan aneh sing ngandhut nilai filosofi akeh ing crita gambar iki. Urip bebrayan iku mbutuhake sabar lan setya antarane pawongan siji lan sijine.

PANUTUP

Dudutan

Adhedhasar tintingan kang wis dilakoni, crita gambar APJ anggitane Aripurna kang kacetak sepisanan ing taun 2003 nganti 2006, dumadi saka pirang-pirang *edisi*, crita gambar ora dumadi saka sabuku, nanging dumadi saka pirang-pirang buku amarga crita gambar APJ dijupuk saka sampul Jaya Baya ing pungkasan kaca. Cita gambar APJ jangkep klawan gambar kang luwih gampang dimangerteni isi saka crita gambar kasebut. Ing saben lembare *edisi* ana gambar pawongan lanang lan wadon rumangkul, jangkep karo tulisan “*ASMARA PEGAT JIWA*” ing satengahe gambar, ing sisih ndhuwur uga jangkep klawan jeneng pangripta yaiku Aripurna.

Perangan kang asipat struktur sajrone crita gambar APJ pancen onjo banget. Struktur crita gambar kang onjo ngenani tema, alur, latar, paraga lan pamaragan bisa narik kawigatenan. Saliyane iku uga ngenani kajiwane paraga utama amarga ing saben dinane Jaka Jarot mung sadherma ngenger melu wong liya tanpa ana rasa tresna saka wong tuwane dhewe. Wujud wangunaning struktur crita gambar ditindingi saka paraga lan pamaragan. Wewatekan paraga sajrone crita ora dirembug kabeh, nanging amung paraga kang paling onjo.

Paraga kang dirembug yaiku Jaka Jarot lan Rara Ngreni. Sabanjure ngenani tema, bisa disimpulake menawa tema crita kasebut ngenani aspek filosofis, saliyané iku uga ana bab kang ngenani katresnan, kasetyan, lan pangorbanan kang melu nyengkuyung regenge crita gambar kasebut. Latar ing crita ora mung

diandharake latar ngenani panggonan. Latar wektu uga diandharake kanthi apik. Latar panggonan iku mujudake latar sawijining perkara kang dumadi. Latar utawa setting panggonan sajrone crita mujudake kahanan utawa suwasana ing jero alas wingit sing wingit, mligine ing jero puri dhemit. Lan uga ing panggonan-panggonan sakiwa tengene. Saliyane iku latar wektu uga digambarake kanthi endah lan trep kanggo kahanan sing mathuk kanggo babagan filosofis. Latar wektu sajrone crita ora digambarake kanthi langsung, nanging luwih akeh digunakake basa kiyasan utawa tandha-tandha alam. Kanthi analisis alur kang wis dilakoni sajrone sajrone panliten, mawas yen alur kasebut kalebu alur *flashback* (sorot walik). Crita karantam runtut utawa kronologis.

Crita kawiitan saka nggambarake paraga utama kang ora diopeni wong tuwane yaiku Jaka Jarot, sing digulawentah dening pamane yaiku Ki Rendeng. Sabanjure Ki Rendeng duwe anak wadon kang duwe jeneng Rara Ngreni, Jaka Jarot wis dianggep kluwarga dhewe dening Ki Rendeng nanging Jaka Jarot lan Rara Ngreni nduweni rasa tresna kang ndadekake pedhot seduluran. Crita kasebut wis nate dialami dening putra raja ing sawijine puri, yaiku Wulangderma kang nitis dadi Jaka Jarot uga Wulangdermi kang nitis dadi Rara Ngreni. Wulangderma lan Wulangdermi uga saka satunggale kluwarga kang nresnani sedulure dhewe saengga Wulangderma lan Wulangdermi mati ing pangcape wongtuwane banjur nitis ing ragane Jaka Jarot lan Rara Ngreni. Banjur ing pungkasan crita Jaka Jarot lan Rara Ngreni nindakake patrapan kang ora samesthine ditindakake. Jaka Jarot mati ing tangane bapake dhewe.

Aspek filosofis kang ana gandheng cenenge klawan crita kasebut pancen narik kawigaten tumrap pamaos. Aspek filosofis kang magepokan klawan trekahe alam, klawan mistis (pangucap), klawan jenenge paraga utawa barang, uga magepokan klawan mitos. Saka aspek-aspek bisa kawawas yen aspek filosofis iku pancen bab kang onja ing crita gambar APJ.

Pesen moral lan pitutur pangripta lumantar crita gambar mujudake kekarapan ngajak pamaca ngerteni nilai, supaya tansah tumindak becik marang sadulure. Pesen morale kayata: tansah ngajeni marang dulure dhewe, ngormati marang wong tuwa, kudu nduweni sipat welas asih tumrap sesame. Aja nganti ana tukar padu klawan dulure dhewe apa maneh nyilakani dulur, tresna marang sedulure dhewe iku pancen ora patrapan sing apik apa maneh nduweni pepenginan ngajak bebrayan.

5.2 Pamrayoga

Sawernaning pamikiran kang diandharake sajrone panliten iki, dikarepake ana ancasing kanggo kapentingan umum. Lumantar panaliten iki dikarepake tuwuh kesadaran ngenani sastra. Sastra ora mung mujudake hiburan lan wacanan kanggo ngisi wektu kosong. Sastra iku minangka sawijining wacanan kang dudu dirasakne lan dimangerteni kanthi luwih jeru, saengga bisa menehi nilai tambah sajrone wawasan panguripan ing alam donya.

Ing kene bakal disampekake saperangan saran marang pihak. Pihak kasebut mujudake pihak kang kanthi langsung ana gegayutane sajroning *pemanfaatan* asiling panliten iki, lan pamaca sastra ing umume yaiku (1) Paedah asiling panaliten: Panaliten iki pancen adoh banget saka kasampurnan. Ana ing panaliten iki dikarepake ana tumindak maneh kanggo nyempurnakake panaliten” Aspek Filosofis Sajroning Cergam (crita gambar) *Asmara Pegat Jiwa Anggitane Aripurna*”. (2) Pamaca sastra: Sastra mujudake *pemekatan manifestasi* panguripan, kang sajrone iku ana sawernaning perkara. Mula saka iku, sakabehe pamaos sastra kudu bisa mawas lan nintingi sakabehe perkara sajroning crita.

KAPUSTAKAN

- Aminuddin. 2010. *Apresiasi Karya Sastra*. Bandung: Sinar Baru.
- Anwar, Wadjiz. 1980. *Falsafah Estetika*. Yogyakarta: Nur Cahaya.
- Arikunto, Suharsimi. 2006. *Prosedur Penelitian: Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: Rineka Cipta
- Endraswara, Suwardi. 2003. *Metodologi Penelitian Sastra*.: Pustaka Widayatama.
- Endraswara, Suwardi. 2010. *Filsafah Hidup Jawa*.: Yogyakarta: Cakrawala.
- Hutomo, Suripan Sadi. 1975. *Telaah Kesusastraan Jawa Modern*. Surabaya: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.
- Luxemburg, Jan Van. 1989. *Pengantar Ilmu Sastra*. Jakarta: Gramedia.
- Nurgiyantoro, Burhan. 2007. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press
- Poerwadarminta. 1939. *Baoesastra Djawi*. _____ : JB Walters.
- Purnomo, Bambang.-. *Filsafat Jawa*.-
- Ras,JJ. 1985. *Bunga Rampai Sastra Jawa Mutakhir*.- : Grafiti Pers.
- Rosidi, Ajib. 1994. *Sastra dan Budaya Kedaerahan dan Keindonesiaan*. Jakarta: Pustaka Jaya.
- Saryono, Djoko. *Pergumulan Estetika Sastra Di Indonesia*. Perpustakaan Balai Bahasa Surabaya.
- Semi, Atar.1993. *Metode Penelitian Sastra*. Bandung: Angkasa
- Semi, Atar.1988. *Kritik Sastra*. Bandung: Angkasa
- Soekadarmas, M. S. 1977. *Falsafah Seni dan Fenomenologi Karya Seni*. Malang: Sub Proyek
- Sudaryanto. 1993. *Metode dan Aneka Teknik Analisis Bahasa*. Yogyakarta: Duta Wacana University Press.
- Teeuw, A. 1993. *Sastra dan Ilmu Sastra Pengantar Teori Sastra*. Jakarta: Pustaka Jaya.
- Wellek, Reene dan Austin Warren. 1995. *Teori Kesusastraan*. Jakarta: Gramedia
- www.Goggle.com/unrn?:http://makalahmajannaii.blokspot.com/2013/03/pengertianamanat.
- [www.Goggle.com/unrn?:\(http://filsafat.wordpress.com\).](http://www.Goggle.com/unrn?:(http://filsafat.wordpress.com).)
- [\(http://hansteru.wordpress.com/2007/12/05/sejarah-tentang komik/](http://hansteru.wordpress.com/2007/12/05/sejarah-tentang komik/), (diakes 03 Desember 2009))